

УДК 351

*А. П. Миколаєць,
к. держ. упр., викладач, Міжрегіональна академія управління персоналом*

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОВІДНОСИН ДЕРЖАВИ ТА ГРОМАДСЬКОСТІ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

*A. Mikolaets,
Ph.D., lecturer, Interregional Academy of Personnel Management*

PECULIARITIES OF RELATIONSHIPS BETWEEN THE STATE AND PUBLICITY IN THE CONDITIONS OF CIVIL SOCIETY DEVELOPMENT IN UKRAINE

Зазначено, що влада має усвідомити, що тільки діалог із громадськістю, відкритість і прозорість у реалізації публічної політики, доступ до інформації є одним із ключових напрямів у процесі подальшого утвердження в Україні демократичних принципів діяльності держави в умовах реформування усіх сфер суспільного життя, а також головним елементом розвитку громадянського суспільства. Проблеми, пов'язані зі становленням і розвитком громадянського суспільства, не втрачають своєї актуальності, оскільки за останній час в Україні з'явилися сучасні форми та практики самоорганізації громадян, найпоширенішими серед яких є добровольчі батальйони та благодійні волонтерські організації.

Відзначається тенденція відчуження громадян від політичних процесів і політичного життя, що підтверджується даними соціологічних опитувань, висновками вчених і політичною практикою; інституційна підсистема громадянського суспільства, представлена різноманітними і зовні масовими політичними партіями, некомерційними організаціями формалізованими і в більшості випадків мало ефективними; відсутність історично обумовлених норм і стереотипів політичної поведінки членів суспільства, визнання паритету інтересів і потреб, суб'єктної самостійності нівелює ціннісну підсистему.

It is noted that the authorities should realize that only dialogue with the public, openness and transparency in the implementation of public policy, access to information is one of the key areas in the process of further strengthening of democratic principles of the state in Ukraine in the conditions of reforming all spheres of public life, as well as the main an element of the development of civil society. Problems related to the formation and development of civil society do not lose their relevance, because in recent times modern forms and practices of self-organization of citizens appeared in Ukraine, the most widespread among them are volunteer battalions and charitable volunteer organizations.

There is a tendency of alienation of citizens from political processes and political life, which is confirmed by the data of sociological surveys, conclusions of scientists and political practice; the institutional subsystem of civil society, represented by various and externally mass political parties, non-profit organizations formally and in most cases little effective; the lack of historically determined norms and stereotypes of political behavior of members of

society, the recognition of the parity of interests and needs, subjective independence, reduces the value subsystem.

It is proposed to improve various associations of individuals on the basis of democratic principles, traditional values and aimed change in the distribution of power and therefore has a socio-political character. This applies not only to political parties, but also to those groups of interests (trade unions, entrepreneurial, farmer organizations) or associations, movements of persons from different social groups to achieve a common goal, which seek to solve most of their tasks in addition to state power, at the public level. This trend is further evolving, as public associations provide practically all categories of population by demographic, social, and professional characteristics, and, according to many scholars, community associations are becoming more effective and promising than political parties and are already beginning to play a political role.

Keywords: *democratic state, civil society, public policy, human potential, social governance, nonprofit organizations, democratic institutions of power, elements of the political system.*

Ключові слова: *демократична держава, громадянське суспільство, публічна політика, людський потенціал, соціальне управління, некомерційні організації, демократичні інститути влади, елементи політичної системи.*

Вступ.

Неодмінною умовою становлення прогресивної демократичної держави та формування нації є зародження та розвиток суспільних інститутів, що утворюють громадянське суспільство. Влада має усвідомити, що тільки діалог із громадськістю, відкритість і прозорість у реалізації публічної політики, доступ до інформації є одним із ключових напрямів у процесі подальшого утвердження в Україні демократичних принципів діяльності держави в умовах реформування усіх сфер суспільного життя, а також головним елементом розвитку громадянського суспільства. Проблеми, пов'язані зі становленням і розвитком громадянського суспільства, не втрачають своєї актуальності, оскільки за останній час в Україні з'явилися сучасні форми та практики самоорганізації громадян, найпоширенішими серед яких є добровольчі батальйони та благодійні волонтерські організації. Діяльність цих об'єднань із впевненістю можна назвати способом збереження та зміцнення загальнолюдських цінностей, реалізації прав і обов'язків громадян, особистісного зростання шляхом усвідомлення людського потенціалу. Гнучкі форми волонтерської діяльності на практиці виявилися найбільш продуктивними, адже обхід бюрократичних процедур за екстраординарних обставин призвели до економії часу і порятунку людських життів. Власне, не можемо не відзначити і роль добровольчих батальйонів, які у найскладніший для країни час виступили на захист державного суверенітету і незалежності держави.

На даний період в західній науковій літературі формування громадянського суспільства в Україні зазвичай розглядається в контексті пострадянських перетворень. Багато хто вважає, що в Україні, на відміну від інших країн Центральної та Східної Європи, до встановлення комуністичного режиму не було ніяких демократичних традицій, до яких можна було б повернутися, і, отже, «громадянське суспільство має відтворюватися на порожньому місці».

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідженням питань громадянського суспільства в Україні займалися такі науковці, як П. Ворона, В. Іванченко, М. Кононенко, Л. Куїнн, В. Новак, Н. Піроженко, Е. Янг та інші, але проблема сучасного стану та перспектив розвитку громадянського суспільства залишається недостатньо дослідженою на сьогодні. Діяльність та перспективи волонтерського руху серед молоді досліджували у своїх працях О. С. Лозовицький і Т. Л. Лях.

Постановка задачі.

Метою статті є дослідження процесу формування особливостей взаємовідносин держави та громадськості в умовах розвитку громадянського суспільства в Україні, визначення основних перешкод на шляху його розвитку та аналіз факторів, які впливають на ефективність діяльності нових громадських ініціатив.

Результати.

Намагаючись пояснити слабкість громадянського суспільства в Україні, вчені вказують на три специфічних чинники, пов'язаних з українським минулим: а) комуністичний досвід; б) невдалий досвід демократизації при президенті Л. Кучмі; в) авторитарний характер на етапі правління при президенті В.Ф. Януковичі.

Сучасний етап суспільного розвитку вимагає перегляду звичних форм суспільного життя, і, в

першу чергу, це стосується держави і громадянського суспільства. Людина повинна усвідомити, що вона може реалізувати свої інтереси не тільки через державу, за допомогою державних гарантій і механізмів, а й за допомогою створених в країні повноцінних інститутів громадянського суспільства.

У вітчизняній науковій літературі зазначається також різноманіття підходів до дослідження проблем громадянського суспільства, в тому числі його взаємин з державою на етапі реформування та демократизації суспільства. Так, Н.В. Піроженко зазначає, що «громадянське суспільство і держава взаємопов'язані, взаємно доповнюють один одного» [5, С.11]. Це товариство уособлює матерію, а держава виступає в якості суб'єкта управління по відношенню до громадянського суспільства. Наукова цінність даного визначення полягає в його парадоксальності, дослідження якої, на його погляд, допомагає більш точно визначити природу детермінації суспільства і держави. Можна не сумніватися тезу про взаємозв'язок і взаємодоповнення таких явищ, як суспільство і держава.

Для М.М. Кононенко. держава є форма існування якоїсь комбінації норм (правил), за допомогою яких проводиться структурування людської діяльності по її певним параметрам [3, С. 87]. Тому держава - це провідна форма модельно - абстрактного існування суспільства, яке за допомогою людської діяльності, яка визначається як соціальне управління та має функціональний стан. Держава - провідна форма соціального управління, але функцію суб'єкта здійснює суспільство в цілому або його асоціації - і це знаходить своє адекватне відображення в структурній організації зазначеної форми. Можна сказати так: якщо держава - це своєрідна «машина» для нормування людської діяльності, то суспільство - це єдиний «Водій», у якого є права на її «водіння».

Структурованість управлінської діяльності передбачає фіксацію складного комплексу суб'єктно-об'єктних відносин. Громадяни, «входячи» встановленим чином в структуру цих відносин як персонально, так і в асоціаціях починають приводити її в функціональний стан в залежності від норми, як функцію суб'єкта, так і об'єкта цієї діяльності. Крім того, якщо суспільство нормує всю свідому діяльність, то держава - це форма, за допомогою якої здійснюється значна частина даного нормування і направлено воно лише на вдосконалення певних видів людської діяльності.

Дотримуючись концептуальним положенням Н. Дацій при аналізі громадянського суспільства як сукупності наявності і функціонування таких систем як системи суб'єктів, інститутів і установ, цінностей, слід зазначити, що на українському політичному полі вони існують і представлені суб'єктами, наділеними значними правами і свободами, реалізація яких здійснюється в тому числі в діяльності політичних партій, громадських організацій і рухів, профспілок, релігійних спільнот, засобів масової інформації на основі артикуляції і відстоювання політичних інтересів[2, С. 31]. У той же час, відзначається тенденція відчуження громадян від політичних процесів і політичного життя, що підтверджується даними соціологічних опитувань, висновками вчених і політичною практикою; інституційна підсистема громадянського суспільства, представлена різноманітними і зовні масовими політичними партіями, некомерційними організаціями формалізованими і в більшості випадків мало ефективними; відсутність історично обумовлених норм і стереотипів політичної поведінки членів суспільства, визнання паритету інтересів і потреб, суб'єктної самостійності нівелює ціннісну підсистему.

В результаті аналізу функціонального різноманіття діяльності громадянського суспільства можна відзначити, що двоякість громадянського суспільства по відношенню до держави виражається в здійсненні не тільки специфічних (забезпечення вільного розвитку і самореалізації особистості, продукування норм і цінностей, самоорганізація громадян та тощо), але і міжінституційних функцій (ціле досягнення, адаптації, інтеграції, відтворення та тощо), максимально реалізуються саме у взаємодії з державними інститутами і отримує внаслідок цього вагомий політичний компоненту.

На сучасному етапі, як нам представляється, громадянське суспільство ще не в повній мірі виконує свої функції, однак це не є підставою для припущення про його відсутності, але дає можливість стверджувати, що воно слабо структуроване, неорганізоване і неактивно по відношенню до держави. На цій основі можна вважати, що сучасне громадянське суспільство розглядається як організована, але функціонально неефективна система. Причини такої слабкості в тому, що житель не сприймає себе все ще недостатньо активним громадянином свого регіону, району і не хоче нести особисту відповідальність. Бо йому потрібно перш за все і участь інститутів державної і муніципальної влади у вирішенні поставлених проблем, так як функціонування громадянського суспільства передбачає рівність і взаємну допомогу окремих індивідумів об'єднаних в різні асоціації. Поняття свободи поширюється на всі сторони життєдіяльності громадянського суспільства. У політичній сфері його пов'язують з цивільними і політичними свободами і правами особистості, з різноманітними добровільно створюваними громадськими організаціями та об'єднаннями, свободою виборів народних уявлень та іншими формами участі в державному управлінні. В економічній області воно виражається у вільному існуванні різних форм власності, вільному ринку та підприємництві.

В аналізі проблем взаємодії держави і громадянського суспільства простежується три основних традиції: ліберально-демократична, соціально-демократична та середина.

Теоретики, що належать до ліберально-демократичних традицій, вище всіх цінностей ставлять свободу. Основну функцію громадянського суспільства вони вбачають у тому, що воно утворює ряд захисних структур між індивідом і державою, є засобом досягнення максимальної свободи і незалежності індивідів. Свобода розуміється ними як захист від втручання ззовні, особливо з боку держави. Однак

дане тлумачення не містить будь-яких вказівок на те, яким чином ця свобода може бути використана в різних галузях діяльності, на ті ресурси, якими люди можуть володіти, щоб цією свободою користуватися. Адже найчастіше потрібна активне втручання саме держави, щоб люди мали ресурсами, необхідні їм для користування цією свободою. Наприклад, поява державних грантів на Заході, а потім і в Україні для громадських та некомерційних організацій спричинило появу нових ЗМІ, проведення різних конференцій, досліджень, здійснення міжнародних контактів з обміну досвідом роботи.

Прихильники соціал-демократичних традицій завжди визнавали громадянське суспільство серцевиною політики. Держава, на їхню думку, покликана брати участь в забезпеченні функціонування цивільних інститутів, які гарантують, управлятися демократично. Зрозуміло, залишається питання: наскільки ефективними інструментами будуть розташовувати державні інститути в демократизації громадянського суспільства?

Труднощі у взаєминах держави і громадянського суспільства, з якими зіткнулися представники ліберально-демократичної та соціал-демократичної традицій, спонукали політологів до пошуку середнього концептуального підходу, що відповідає інтересам подальшого розвитку і демократизації суспільства. У зв'язку з цим ряд політологів вважає, що державі не слід жорстко формувати цілі, які переслідують суспільні об'єднання в різних сферах життя. Вони вважають, що має бути більше самостійності у інститутів громадянського суспільства, залишивши за державою контрольну і регулюючу роль як в структуруванні суспільних відносин в різних сферах громадянського суспільства, так і в стосунках між громадськими та державними інститутами.

На наш погляд в історичному досвіді взаємодії громадянського суспільства і держави ми спостерігаємо з одного боку співвідношення державних і цивільних інститутів близько до оптимального, в інших роль держави надмірна, але воно все ж визнає діяльність громадянського суспільства в третій, - держава не зацікавлена в функціонуванні громадянського суспільства. На сучасному етапі визначилася тенденція, коли при демократичному режимі громадянське суспільство прагне активно взаємодіяти з державою. Хоча при інших режимах громадянське суспільство може вичікувати, лавірувати і спиратися на окремі здорові сили в системі держави.

Визнаючи концептуальні ідеї західних вчених, ми вважаємо, що вони не є універсальними, а тому мультиплікувати результати їх досліджень до умов української дійсності слід обережно. Це впливає з різних національних і політичних умов формування громадянського суспільства. У західних країнах цей процес здійснювався на основі поступового розвитку і накопичення демократичних традицій, розвитку економічних і політичних свобод. В Україні ж формування громадянського суспільства відбувається в умовах, коли на попередніх етапах розвитку країни спостерігався певний розрив між декларованими, формальними принципами громадської організації і реальними суспільними відносинами. Якщо говорити про сучасний етап розвитку громадянського суспільства, то він також має свої характерні риси й особливості.

Найважливішою ознакою будь-якого громадянського суспільства, як відомо, виступає розвиненість демократії, демократичних інститутів влади, яка впливає на різні елементи політичної системи. Демократична держава покликана максимально задовольняти інтереси і потреби своїх громадян, забезпечувати високий рівень соціального, інтелектуального, психологічного розвитку особистості, її внутрішньої свободи і здатності форма повної самодіяльності при включенні в той чи інший інститут громадянського суспільства. Це досягається і реалізується в результаті демократичного процесу формування громадянської, правової та політичної культури, які формуються в процесі правового і соціального виховання громадян у різних асоціаціях, громадських об'єднаннях. Таким чином, політична культура як реалізація політичних знань, ціннісних орієнтацій, зразків поведінки соціального суб'єкта є найважливішою ознакою громадянського суспільства.

Одна з особливостей сучасного українського громадянського суспільства полягає в тому, що в процесі модернізації політичної системи у його членів не склалися більш-менш чіткі уявлення про свою роль в даному процесі не сформувалися досить чіткі ціннісні орієнтації. В результаті у частини населення проявилася певна відчуженість від суспільства і держави, соціальна апатія, впаів інтерес до політики, зросла недовіра до влади.

У науці існує кілька підходів до визначення поняття «громадянське суспільство П.В. Ворона вважає, що громадянське суспільство - це сфера суспільства, що характеризується громадським самоврядуванням індивідів і добровільно сформованих асоціацій та організацій громадян, яка захищена від прямого втручання і довільної влади [1, С. 15].

В.В. Вітук вважає, що громадянське суспільство - це єдине поле, на якому особистості і окремі групи, які утворили відносини і інститути реалізують свої економічні, соціальні, культурні запити, задовольнити які держава не здатна. При цьому громадянське суспільство є саморегулюючою сферою, що не скасовує істотної залежності від держави".

На думку В.В. Новак, громадянське суспільство - це частина суспільства, незалежна від держави, яка забезпечує права індивідів, і, зокрема, право власності; в громадянському суспільстві діє безліч автономних економічних асоціацій і ділових фірм, які конкурують між собою [4, С. 11]. Неодмінним показником громадянського суспільства є невтручання держави в приватне життя і одночасно її захист владою.

Е. Янг трактує громадянське суспільство як сукупність соціальних суб'єктів, які через інститути опосередкування (політичні партії, групи інтересів, групи тиску) вступають в певні (соціально-політичні) відносини з інститутами державної влади і в залежності від зрілості (типу громадянського суспільства) впливають на прийняття політичних рішень, розробку і реалізацію державної політики [6, С. 89].

М.М. Кононенко дає таке тлумачення громадянського суспільства: «Громадянське суспільство - це область організованою соціального життя, яка добровільна, саморегулююча, в більшій мірі само підтримуюча, автономна від держави і підпорядковується законному правопорядку або розділяється відповідно правилам [3, С. 87]. Воно відрізняється від «суспільства» в цілому в тому, що залучає маси громадян в публічну сферу, щоб висловити свої інтереси, бажання та ідеї, обмінятися інформацією, досягти спільних цілей, вимагати чогось від держави і контролювати діяльність державних службовців. Громадянське суспільство - це посередницька сутність, яка перебуває між приватним сектором і державою».

Згідно з уявленнями Н.В. Піроженко, громадянське суспільство живе і нормально функціонує, коли громадяни перебувають в релігійних громадах, професійних асоціаціях, організаціях по захисту прав людини, профспілках та інших громадських об'єднаннях для того, щоб впливати на державні та економічні реформи [5, С. 12]. Воно втягує в себе широкий спектр формальних і неформальних організацій, що діють в різних сферах для досягнення економічних, культурних, освітніх і розвиваючих цілей. Таким чином, в основі громадянського суспільства лежить різноманітність. В економічній сфері - це багатоукладність економіки, різноманітність форм власності; в політичній - децентралізація владних повноважень, поділ влади, політичний плюралізм, доступ громадян до участі в державних і суспільних справах, верховенство закону і рівність усіх перед ним; в духовній - відсутність монополії однієї ідеології та світогляду, свобода совісті, цивілізованість, висока духовність і моральність.

У пошуках розуміння моделей «громадянського суспільства» політологи активно включилися в дискусії, займаючи часом протилежні позиції. Наприклад, Н.В. Дацій громадянське суспільство розуміє як певну історичну шабелю суспільного розвитку, коли з'явився громадянин як самостійний, свідомий себе таким індивідуальним членом суспільства, який наділив правами і певною відповідальністю [2, С. 26]. Автор цієї концепції являє модель громадянського суспільства у вигляді мережі громадських асоціацій і організацій, незалежних від держави і службовців для представництва інтересів громадян влади, а також захищають їх від неї.

Багато авторів відзначають, що сутність громадянського суспільства визначається мірою індивідуальної свободи, самоцінності і самовизначення окремо взятої особистості в суспільстві, а його зміст. Взаємодія і стосунки, щодо незалежних один від одного та від держави індивідів. Звідси випливають основні принципи громадянського суспільства, які полягають в рівності прав і свобод людей; гарантованої юридичний захист прав і свобод громадян; економічної незалежності індивідів; право громадян мати власність і поєднуватися в незалежні політичні і громадські організації; вільному доступі інформації.

Висновки.

Визначальним фактором розвитку громадянського суспільства в регіоні є відкритість органів державної влади та місцевого самоврядування в процесі взаємодії з населенням, інститутами громадянського суспільства.

Удосконалення різних об'єднань індивідуумів відбувається на основі демократичних принципів, традиційних цінностей і націлена зміна в розподілі влади і тому носить соціально-політичний характер. Це відноситься не тільки до політичних партій, а й до тих груп за інтересами (профспілках, підприємницьким, фермерським організаціям) або об'єднанням, рухам обличчя з різних соціальних груп для досягнення спільної мети, які прагнуть до рішення більшої частини своїх задач крім державної влади, на громадському рівні. Ця тенденція знаходить подальший розвиток, бо громадські об'єднання забезпечують практично всі категорії населення за демографічною, соціальному, професійному ознаками і як стверджують багато вчених громадські об'єднання стають більш ефективними і перспективними, ніж політичні партії і самі вже починають відігравати політичну роль. І, хоча значна частина громадських об'єднань в силу різних причин поки не виходять взагалі не виходить у своїй діяльності на політичний рівень, необхідно відзначити, що деякі громадські об'єднання спочатку виступають як суб'єкти політики, наприклад, що домагаються рівності в національних відносинах, захисту порушених прав людини, дитинства і т.д., які прагнуть своїми діями внести істотні зміни в різні сфери державної політики.

Отже, громадянське суспільство не можна характеризувати як систему неполітичних громадських відносин і інститутів. Генезис цього суспільства вибудовує його в досить струнку систему економічних, соціально-політичних, релігійних, духовно-моральних, сімейних, культурних та інших суспільних відносин, які, визначаючи державну політику, виражають волю і окремих індивідуумів суспільства. В рамках даної системи йде процес створення і подальшого розвитку громадських об'єднань, рухів. У цьому процесі беруть участь і політичні партії (крім правлячої), релігійні організації, економічні асоціації й об'єднання і, нарешті, сама людина як особистість зі своїми сімейними, професійними, дозвільний та іншими різноманітними потребами та інтересами.

Література.

1. Ворона П.В. Експлікація місцевого самоврядування в програмах політичних партій України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.04 "Регіональне управління" / П.В. Ворона. — Х., 2007. — 19 с.
2. Дацій Н.В. Світовий досвід становлення і розвитку громадянського суспільства і соціальної держави/ Н. В. Дацій // Вісник Національного університету цивільного захисту України: зб. Наук. Пр.. — Х. : Міськдрук, 2015. — Вип. 4 (1). — С. 25-34.
3. Кононенко М.М. Соціальна солідарність в європейській державноуправлінській думці / М.М. Кононенко // Вивчення та впровадження в Україні іноземного досвіду удосконалення діяльності органів влади: матер. II Всеукраїнської наук.практ. конф. 4 грудня 2007 р. — Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. — С. 86—89.
4. Новак В.В. Організаційно-правові питання соціального партнерства органів державної влади та громадських об'єднань в Україні: стан та перспективи розвитку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.01 "Теорія та історія державного управління" / В.В. Новак. — К., 2008. — 20 с
5. Піроженко Н.В. Механізми становлення та розвитку соціального партнерства органів публічної влади і неурядових некомерційних організацій: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.02 "Механізми державного управління" / Н.В. Піроженко. — О., 2007. — 20 с.
6. Янг Е. Як написати дієвий аналітичний документ у галузі державної політики: Практичний посібник для радників з державної політики у Центральній та Східній Європі / Е. Янг, Л. Куїнн [пер. з англ. С.Соколик; наук. ред. пер. О. Кілієвич]. — К.: "К.І.С.", 2003. — 120 с.

References.

1. Vorona, P.V. (2007), "Explication of local selfgovernment in programs of political parties of Ukraine", Ph.D. Thesis, Regional Administration, Kharkiv Regional Institute of Public Administration, Kharkiv, Ukraine
2. Datsij, N.V. (2015), "World experience of the formation and development of civil society and social state", *Visnyk Natsional'noho universytetu tsyvil'noho zakhystu Ukrainy, vol. 4 (1), pp. 25–34.*
3. Kononenko, M.M. (2007), "Social solidarity in the European statemanagement thought", *Zbirka dopovidej na Mizhnarodnij konferentsii [Conference Proceedings of the International Conference], II Mizhnarodna konferentsiya [II International conference], National University, Poltava, Ukraine, pp. 86—89.*
4. Novak, V.V. (2008), "Organizationallegal issues of social partnership of state authorities and public associations in Ukraine: state and prospects of development", Ph.D. Thesis, Theory and History of Public Administration, National Academy for Public Administration under the President of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
5. Pirozhenko, N.V. (2007), "Mechanisms of formation and development of social partnership of public authorities and nongovernmental nonprofit organizations", Ph.D. Thesis, Mechanisms of state administration, Odessa Regional Institute of Public Administration, Odessa, Ukraine.
6. Yang, E. (2003), *Yak napysaty diyevyy analitychnyy dokument u haluzi derzhavnoyi polityky: Praktychnyy posibnyk dlya radnykiv z derzhavnoyi polityky u Tsentral'niy ta Skhidniy Yevropi [How to write an effective policy paper on public policy: Practical guide for state policy advisers in Central and Eastern Europe], K.I.S., Kyiv, Ukraine.*

Стаття надійшла до редакції 28.02.2018 р.